

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.82:39:929.5(497.4)Tuštanj pri Moravčah)

Prejeto: 19. 5. 2009

Vito Hazler

dr., izredni profesor za področje etnologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: vito.hazler@ff.uni-lj.si

Kmet in graščak O gospodarstvu gradu Tuštanj

IZVLEČEK

Grad Tuštanj je eden izmed le nekaj slovenskih gradov, kjer se je poleg gradu obdržala tudi razsežna agrarna dejavnost. Grad in posest sta z menjavo lastništva od družine Lichtenbergov na Scarie in nazadnje Pirnate pridobivala vrsto zanimivih kulturnih razsežnosti, ki so se ohranile vse do današnjih dni. V gradu ohranjena večstoletna oprema in oprava v istovetni razporeditvi, kot so jo narekovale nekdanje želje in potrebe lastnikov. Živo je tudi pripovedno izročilo družine Pirnat, ki je poleg raznovrstnega pisnega in slikovnega arhiva ključen vir za interpretacijo kulture bivanja povsem različnih ravni prebivalcev gradu, Lichtenbergov, Scariov in Pirnatov. Navsezadnje pa je zanimiva tudi grajska posest z vsemi gospodarskimi pritiklinami, ki jo tik ob gradu sestavljajo po namembnosti različna gospodarska poslopja, nova stanovanjska hiša in pripadajoče obdelovalne površine in gozdovi.

KLJUČNE BESEDE

Tuštanj, grad, grajski kompleks, grajska posest, dediščina, kmetijski obrat, desetinar, kozolec, blev, ledinska imena, notranja oprema, oprava prostorov, muzejska zbirka

ABSTRACT

THE PEASANT AND THE LORD OF THE CASTLE ON THE ECONOMY OF THE CASTLE OF TUŠTANJ

The Tuštanj castle is one of the rare Slovene castles where besides the castle the extensive agrarian activities have preserved. The castle and the estate were gaining by the change of owners from the Lichtenberg family to the Scaria and ultimately the Pirnat families, a series of interesting cultural dimensions that have preserved to the present time. Preserved at the castle are several hundred years old equipment and furniture in identical arrangement, as dictated by former desires and need of the owners. Also vivid is the narrative tradition of the Pirnat family, which is beside the variegated written and illustrated material the key source for the interpretation of the residing culture of the entirely different levels of the inhabitants of the castle, The Lichtenberg, Scaria and Pirnat families. Also interesting is the castle estate with all the husbandry accessories that are just to the castle composed of different husbandry buildings, a new residence and the belonging agricultural areas and forests.

KEY WORDS

Tuštanj, castle, castle complex, castle estate, heritage, peasant plant, tither, hayrack, stable, fallow names, interior, decoration, museum collection

Uvod

Več ali manj vse t. i. razredne družbe sestavlja piramidasto zasnovana hierarhija družbenih in kapitalističnih odnosov in razmerij, kjer se tanka plast političnih, ekonomskih ali verskih privilegirancev na vse možne načine prizadeva ohraniti svoj visok družbeni položaj. Ta pa je ideal povzpetništva vsem drugim nižjim družbenim slojem, ki si prav tako želijo boljšega življenja, čim več lastnega kapitala, odzivnost družbe na njihova ravnanja, na videz in uspešnost ter biti del tistih družbenih skupin, ki vodijo, usmerjajo in spreminjajo družbo, v kateri živijo. V preteklosti je bil družbeni položaj posameznikov v bistvu določen že v naprej, pred rojstvom, danes je povzpetje ali padanje po politični, kapitalisti in še kakšni lestvici dejansko odprto vsem, a v bistvu dostopno le redkim. Hierarhični razpon družbenih razmerij se v bistvu ne spreminja in v sami strukturi ni kaj dosti drugačen od tistega v fevdalizmu, v kapitalizmu ali komunizmu oziroma socializmu. Tako kot je bila v fevdalizmu bogatih le peščica ljudi, tako je bogatih in vplivnih le nekaj odstotkov ljudi v današnji demokratični družbi. In prav tako je bila v socializmu le peščica ljudi politično vplivnih in vsemogočnih, pa čeprav so množicam prav ti privilegiranci množicam razlagali zgodbe o enakosti in enakopravnosti med ljudmi.

Dokazovati in uveljavljati svoj vplivni družbeni položaj je bila v preteklosti in tudi danes zelo pomembna in zahtevna naloga. Ena od oblik so bile in so še družabnosti vseh mogočih vsebin, od plesov, družabnih srečanj pospremljenih z nastopi estradnih umetnikov, razstav, revij, razkazovanja na elitnih gledaliških, likovnih in glasbenih prireditvah in drugo. Kmalu po osamosvojitvi Slovenije so nekateri skušali poudariti svoj družbeni ugled z nakupi prestižnih avtomobilov, gradnjo razkošnih vil, najemom in obnovo renesančnih in baročnih dvorcev in gradov in tudi z gradnjo replik poznosrednjeveških gradov, kar so pri nas investitorji najbolj zanimivo izrazili v Hočah, Ločah, Jelšah pri Otočcu in še marsikje. Imeti grad v izvorniku, repliki ali romantični novodobni izvedbi je bil takrat statusni simbol vseh tistih, ki so na hitro obogateli ali so bili nasledniki uspešne družinske, največkrat mesarske predelovalne dejavnosti, in so s takšnimi objekti skušali v bistvu "preslepiti" okolico o svojem siceršnjem socialnem poreklu.

Povzpeli se na družbeni lestvici iz okolja kmeta, obrtnika ali delavca na aristokratsko raven, ali se ji vsaj približati predvsem z zunanjem bliščem arhitekture, je bil ideal tudi v preteklosti. Iz 17., 18. in tudi 19. stoletja poznamo kar nekaj primerov razkošnih kmečkih domov, imenovanih tudi kmečkih dvorcev, ki so po zasnovi, velikosti in likovnem okrasju bistveno odstopali od kmečkega povprečja in bili precej podobni ali so celo presegli kakovostni

videz dejanskih dvorcev nižjega plemstva. Takšne so na primer Kalanova domačija oziroma t. i. Tavčarjev dvorec na Visokem in Županovšče v Predmostu v Poljanski dolini, Kendov dvorec v Spodnji Idriji, Španova hiša v Lescah, Španova hiša na Suhi pri Škofji Loki in še bi lahko naštevati. Ponekod so bili kmečki gospodarji celo tako premožni in željni javnega občudovanja, da so vgrajevali vrsto konstrukcijsko zahtevnih in likovno nadpovprečnih sestavin, od slikovitih kamnitih portalov (npr. hiše v Spodnjem Otoku pri Radovljici), kamnitih okenskih okvirjev, vogalnih arkad (npr. nekatere hiše v Kropi, Logatcu, v Kočah na Pivškem in drugod) do razsežnih arkadnih hodnikov s slopi in stebriči vzdolž zadnjih pročelij kot jih imata nadstropni Kuzmanova hiša v Polzah in hiša št. 10 v Primožu pri Ljubnem.

So se pa predstavniki kmečkega družbenega sloja vihteli po družbeni lestvici navzgor tudi drugače in sicer z nakupi obubožane plemiške posesti in celo s porokami. Tudi takšnih primerov je na Slovenskem nekaj. Z nakupom že od okrog 1800 leta opuščene¹ in domnevno povrhu še pogorelega² srednjeveškega stopniškega gradu (Heggenberg, Hekenberk, Beli grad)³ in okoliške zemlje je okrog leta 1910 kmet Koritnik nekdanjo pomembno fevdalno postojanko Spodnje Savinjske doline preuredil v kmetijo, s tem da je ohranil le grajski stolp (narečno: *turn*)⁴ in nekaj obzidja, kamor je prislonil preprosto kmečko stanovanjsko hišo in gospodarsko poslopje ter v to "idilično zmešnjavo" nasprotij, kot pravi Ivan Sedej⁵ postavil še kozolec z letnico 1913.

Prav tako je s prodajo prešla v kmečke roke graščina Blagovna (Reifenstein), ki stoji v vasi Goričica (h. št. 30) na položni ravnici nad cesto Vojnik–Sentjur pri Celju. Do leta 1906 je bila še v rokah plemiške družine Berks, med vojno so v graščini stanovali večinoma judovski begunci,⁶ in leta 1927 jo je že močno predelano pridobil veleposestnik Gologranc,⁷ ki je osrednjo enonadstropno stanovanjsko stavbo (1624) in dve gospodarski poslopji – velik (1786) in manjši hlev (1792)⁸ še po svoje predelal in arhitekturno poenostavil. Današnja podoba Blagovne ni več enovita,⁹ saj so se z drobljenjem posesti in vsiljenimi novogradnjami razvrednotile nekdanjska skladna prostorska razmerja kot jih lahko razberemo

1 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, str. 484.

2 Terenski zapiski V. Hazler, 6. 4. 2009.

3 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, str. 482–483.

4 Terenski zapiski V. Hazler, 6. 4. 2009.

5 Sedej, *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem*, str. 236.

6 Terenski zapiski V. Hazler, 6. 4. 2009.

7 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, str. 31; Glej tudi: Internetni vir Blagovna 1 in Blagovna 2.

8 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, str. 32. Kot poroča Stopar, obeh letnic ni več.

9 Terenski zapiski V. Hazler, 6. 4. 2009.

iz Vischerjevih in drugih upodobitev in starejših razglednic.

Precej drugačno zgodbo nam ohranja še danes vedno imenitni grad Tuštanj pri Moravčah, ki je glavni predmet naše obravnave. V "plebejske" roke je prešel s poroko grajske gospodične Maksimiljane Scaria (Škarja) z grajskim vrtnarjem Lukom Pirnatom sredi 19. stoletja in od takrat dalje je grad Tuštanj s hišno številko Zgornji Tuštanj 1 vseskozi v lasti rodbine Pirnat.

Grad Tuštanj – steber kmetijskega obrata

Večina besedil o gradu Tuštanj je osredotočenih predvsem na arhitekturne in likovne posebnosti gradu, na lastništvo, ki ga skrbni kronisti spremljajo od leta 1610, na njegovo slikovito lego v prostoru, na arhivsko družinsko zapuščino in notranjo opremo, na skrbno načrtovano obnovo samega gradu in bližnje kapele s freskami in morda še na kaj. Mnogo manj se v virih in literaturi omenja v bistvu izrazit agrarni videz neposredne okolice gradu, ki vse od srede 19. stoletja daje tej fevdalni poselitveni enoti prav poseben pomen, saj vsebuje vrsto razvojnih, gradbenih in socialno zanimivih potez in značilnosti.

Grad Tuštanj je bi vse do konca 18. stoletja zanesljivo v rokah plemiških družin. Leta 1800 ga je kupil Ignac Scaria (Škarja), ki ga viri ne omenjajo kot predstavnika modre krvi. Ignacu kot lastniki sledijo Jožef Scaria, Helena Scaria (roj. Jančiger) in leta 1847 Maksimilijana Scaria,¹⁰ ki se je leta 1854 poročila s podjetnim in delavnim grajskim vrtnarjem Lukom Pirnatom,¹¹ Kebrovim s Krtine.¹² V zakonu nista imela otrok, zato je Luka leta 1873,¹³ po Maksimilijanini smrti, v celoti sam postal lastnik gradu in razsežnega posestva. Kmalu se je poročil z Ano Marijo Resnik iz okolice Blagovice,¹⁴ ki je kot posvojenka živela pri sosedih. V zakonu se jima je rodilo šest otrok in sicer Janez, Anton, Maks, Helena, Matilda in Roza. Po Lukovi smrti je postala lastnica gradu in posestva žena Ana, ki je leta 1905 imetje predala sinu Antonu. Anton se je poročil s Frančiško Ovca iz Blagovice in v zakonu se jima je rodilo deset otrok, izmed katerih je leta 1960 na posestvu zagospodaril Dominik Pirnat, ki se je poročil z Ano Klopčič iz sosednjega Vrhopolja. Rodili so se jima Marjanca, Janez, Peter in Anica.¹⁵ Po Dominikovi smrti leta 1990 je na posestvu zagospo-

darila Ana s sinovoma Janezom in Petrom, ki sta si imetje razdelila tako, da je Janez lastnik večine zemljišč, nove hiše in gospodarskih poslopij, Peter pa gradu, kapelice in nekaj okoliške zemlje. Sprva so Pirnatovi živeli v gradu, leta 1990 pa so se preselili v novozgrajeno hišo zahodno od gradu. Po delitvi posestva in poroki obeh lastnikov se je Peter Pirnat z družino ponovno preselil v grad, Janez z družino in mambo Ano pa živi v novi hiši.¹⁶

Gospodarski ustroj grajske posesti Tuštanj

Po pripovedovanju članov družine Pirnat, ki jih domačini poznajo po domačem imenu *Grašinski*, je h gradu Tuštanj pred drugo svetovno vojno spadalo okrog 30 ha gozdov in 15 ha obdelovalne površine. Po vojni jim je zemljiški maksimum zmanjšal obseg obdelovalnih površin na 10 ha, po osamosvojitvi Slovenije pa so večino zemlje vendarle dobili nazaj in danes je v sestavu Pirnatove posesti skupaj z gozdom in obdelovalno zemljo dobrih 40 ha zemljišč.¹⁷ Vsa zemlja je večinoma v neposredni bližini gradu in kot nepravilne grude razporejena po blago gričevnatem svetu. Za vsako parcelo z njivami, travniki in gozdom Pirnatovi poznajo ledinsko ime, kar je povsem praktična potreba, pomembna pri sporazumevanju in načrtovanju kmečkih del. Za njive in travnike poznajo 12 enot, za gozde pa 9; poimenovanja so naslednja:

Njive in travniki:

Župnca – njiva

Na kos – precej velika njiva

Uoka – njiva, prej travnik

Za Šnajderjem – njiva

U Dol – travniški sadovnjak (tepke, moštarce)

Na Podrebrskem – travniški sadovnjak (jonatan, vošenka, kosmači; sadje je zasadil oče Dominik Pirnat po letu 1950)

Nad bajerjem – travnik

Spašnk – travnik

Bislka – travnik (svet precej visi)

Velika dolina – travnik

Vabáta – travnik ob vodi

V Rači pri Škocjanu – travniki

Gozd:

U Brd (lastnik Peter Pirnat)

Cicelj – (gozd na pobočju 846 m visokega hriba južno nad gradom, v smeri proti cerkvi sv. Miklavža)

U bribeh (ta gozd je kupila Frančiška Pirnat, roj. Ovca)

Babnca – mešani gozd (v tem gozdu opažajo sušenje smreke)

¹⁰ Internetni vir: Grad Tuštanj, 3.

¹¹ Internetni vir: Grad Tuštanj, zapuščina grajskega vrtnarja, 4.

¹² Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 140.

¹³ Smoletova v knjigi *Graščine na nekdanjem Kranjskem* na str. 518 navaja napačne podatke, češ da je bil Luka Pirnat Maksimilijanin sin.

¹⁴ Pirnat, *Grad Tuštanj*, str. 13.

¹⁵ Pripoved Ane in Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

¹⁶ Pripoved Ane in Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

¹⁷ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 1. 4. in 6. 4. 2009).

Grašinski travniki in njive v neposredni okolici gradu (foto: V. Hazler, 2009).

Velk Dolej – mešani gozd

Mal Dolej – mešani gozd

Mrzla Dolina – mešani gozd

Nad Skočinkom – mešani gozd

Grajénc – mešani gozd¹⁸

Lastnik večine navedenih zemljišč je danes Janez Pirnat z družino, ki v prostornih hlevih ob gradu redi čez 40 krav molznic in dnevno namolze okrog 1000 l mleka. Poleg krav redijo še svinje za domačo rabo, kokoši in pridelujejo med v starem grajskem čebelnjaku, sejejo pšenico, ječmen, rž in sadijo koruzo in krompir. Polja so v preteklosti obdelovali z dvema paroma konj. Do leta 1990 so še imeli par konjev, ki so jih nato nadomestili traktorji.

Danes so v sestavu grajskega kompleksa poleg gradu (1490, 1671) in kapele (17. stol.) še naslednje stavbe:

- nova stanovanjska hiša (1987–1990, stoji na mestu starega hleva, svinjakov in kovačnice, postavila Dominik in Ana Pirnat),
- stari hlev (70. leta 19. stoletja, pozidal Luka Pirnat),
- novi hlev (1995 pozidala Ana Pirnat s sinom Janezom),
- pokriti koritasti silos (okrog 1999 postavila Ana Pirnat s sinovoma Janezom in Petrom),
- svinjak (okrog 1970, pozidal Dominik Pirnat),
- garaža (okrog 1976, pozidal Dominik Pirnat),
- drvarnica (okrog 1976, postavil Dominik Pir-

nat),

- kozolec z betonskimi stebri (1982, postavil Dominik Pirnat, stoji na mestu starega topolarja iz okrog 1791)
- *desetinar* – dvojni kozolec – topolar z novim podaljškom na *eno perut* – v enojni kozolec z betonskimi stebri (konec 18. stoletja),
- čebelnjak (leta 1864, postavil Luka Pirnat na grajskem vrtu),
- ostanki mlina ob Rači (18. stoletje).¹⁹

Grad in kapela se že obnavljata po navodilih spomeniškovarstvene službe. Tudi druga poslopja so dobro ohranjena in vzdrževana, pozornost ljubiteljev dediščine pa zagotovo pritegnejo kozolec – desetinar, leseni čebelnjak, stari hlev, ostanki zidu grajskega vrta in ostanki mlina ob potoku Rača, kjer so med svetovnjima vojnoma bivali begunci s Primorskega, danes pa na njegovem stavbišču raste le še osamela smreka.

Današnja podoba grajskega kompleksa je odsev načrtnih preureditev in posodobitev lastnikov, ki so večstoletni zgodovini najbolj izrazito posegali v njegov ustroj. To so predvsem grofovska družina Lichtenberg, ki je po več gradbenih posegih v 16. in 17. stoletju zasnovala današnjo podobo gradu in bližnje kapele, Luka Pirnat, ki je od srede 2. polovice 19. stoletja z gradnjo sodobnega hleva povsem oživil in posodobil kmetijsko dejavnost in današnja družina Ane in Dominika Pirnata, ki je z več novimi stav-

¹⁸ Vse pripovedi Ane in Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

¹⁹ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 1. 4. in 6. 4. 2009).

bami dokončno oblikovala današnjo podobo *grašinske* poselitvene enote.

V družinskem izročilu je še vedno zelo živ spomin na podjetnega Luko Pirnata, sprva grajskega vrtnarja, ki ga je samska Maksimilijana Scaria (Škarja) pregovorila na poroko,²⁰ čeprav je bila petnajst let starejša.²¹ Ko sta se poročila, je bila v hlevu le ena krava, pa še tista naj bi bila zaigrana na kartah.²² Ignac Scaria, ki je leta 1800 od grofa Ksaverja Lichtenberga kupil grad in posest, je bil sicer dober gospodar, a njegov sin Jožef je bil povsem drugačnega kova. V igrah s kartami je posest skorajda spravil na boben, saj je med drugim domnevno zakvartal celo o grajsko knjižnico, ki jo je svoj čas omenjal tudi Janez Vajkard Valvasor.²³ Zato je Maksimilijana rešitelja posesti prepoznala prav v Luki Pirnatu, ki se je izkazal kot odličen grajski vrtnar, pozneje pa kot graditelj obokanega hleva (pozidal iz dela obzidja grajskega vrta), lesenega čebelnjaka in dveh delno zidanih podov – gospodarskih poslopij, ki sta stala na mestu sedanjega novega hleva. Luka je poživil tudi donosnost njiv in travnikov. Od okoličanov je kupoval pepel in ga trosil po obdelovalnih površinah. S tem je uspešno izboljšal kakovost zemlje in bistveno povečal donosnost pridelkov.

Dobri gospodarji so bili tudi drugi Pirnati. Lukov sin Anton oziroma stari oče Janeza in Petra Pirnata je bil izučen kovač, a je v glavnem koval in popravljajal orodje in vozove le za domače potrebe. Za kovača je bil izučen tudi neporočeni Dominikov brat Franc, ki je leta 1944 padel v partizanih. Dober poslovnež je bil tudi drugi Dominikov brat Dore, ki je bil mesar in posrednik ter je *Grašinskim* pomagal pri prodaji živine. *Grašinski* so že od Lukovih časov vseskozi redili jato grahastih kokoši, ki so bile odlične nesnice in po teži precej prekašale rjave kokoši sosednjih kmetov. Kokoši so gojili v ograjenem *kurjem vrtu*, ki je stal nekaj korakov zahodno od sedanje hiše. *Grašinska jajca* so šla vedno dobro v prodajo, saj so bila debela in trdnih lupin, in *jajčarice*²⁴ so jih nosile v prodajo v Ljubljano in Trst.

Jajčarice so povezane še z enim zanimivim dogodkom, ki je po svoje zaznamoval življenje *Grašinskih*. Še za Lukovega gospodarjenja so v grad prinesle dojenčka, deklico, ki so jo našle na nekem pragu hiše v Trstu. Tam jo je pustila neznana mati, a ker je bilo zelo mraz in je mala Marjana vendarle preživela, so ji Pirnatovi dali priimek Mraz. Marjana je vse življenje kot neporočena grajska dekla preživela v Tuštanju, kjer je v pritličju gradu imela svoj *cimer* (sobo). Poleg Marjane, ki je umrla med drugo svetovno vojno, so imeli *Grašinski* še dve ali tri dekline in v družinskem izročilu je še vedno živ spomin na deklo Faniko. Tako kot Marjanin je tudi *Fančin cimer* še vedno ena od zanimivosti gradu.

V kmečka dela so bili vključeni tudi hlapci, ki so tako kot dekline bili v delovnem razmerju pri *Grašinskih*. Nekateri so presegli meje med delodajalcem in delojemalcem in dejansko postali del družine. Takšen je bil zelo priljubljen Valentin Močnik, zadnji grajski hlapec, ki je na gradu živel vse do smrti leta 1963.

Vsebinska posebnost samega gradu je poleg vrste drugih stavbnih zanimivosti tudi konjski hlev, ki ima vhod desno od osrednjega grajskega portala. Vhod v hlev je pravokotniške oblike in izklesan iz rumenkastega peščenjaka; posnete ima robove, ki se ob vznožju podbojev iztečejo v ajdovo zrno, kar kaže na poznogotska slogovna prizadevanja. Hlevski prostor, ki poteka vzporedno z dolžino vhodnega trakta gradu, je v celoti obokan, ometan in pobeljen. vzdolž vse notranje stene so še ohranjene jasli in napajalna mesta. Banjasti obok enakomerno prebadajo sosvodnice, da se s tem poveča volumen samega prostora in pridobi mesto za vgraditev osvetljevalnih lin in samega vhoda. A ker ima hlev tla nekoliko nižje od zunanje pohodne površine, so po klančini skozi vhod položeni leseni čoki pravokotniške oblike, ki so konjem preprečevali drsenje²⁵ in prostoru dajali prijetnejši videz.

²⁰ Po pripovednem izročilu družine Pirnat je bil Luka najprej vrtnar na gradu Krumperk, nato je odšel v vojsko, gospodična Maksimilijana pa ga je iz vojske odkupila. Luka je imel pred poroko tudi sam svoje premoženje, o čemer priča poročna pogodba, shranjena v arhivu gradu Tuštanj (pripoved Petra Pirnata).

²¹ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

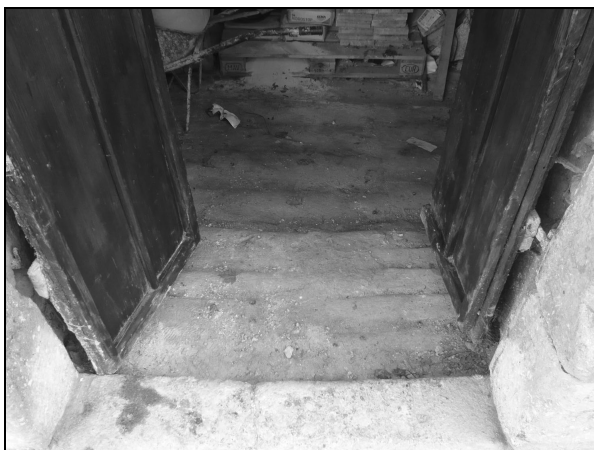
²² Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

²³ Stražar navaja (*Moravska dolina*, str. 123), da je bil Ignacov sin "slab gospodar in se je precej zadolžil". Pripovedno izročilo družine Pirnat pa je še bolj dosledno in pravi, da je bil Jožef Scaria kvartopirec in je domnevno zaigral celo grajsko knjižnico, ki bi jo naj na dražbi kupil benediktinski samostan Admont na avstrijskem Štajerskem (Pripoved Petra Pirnata, Terenski zapiski V. Hazler, 1. 4. in 6. 4. 2009).

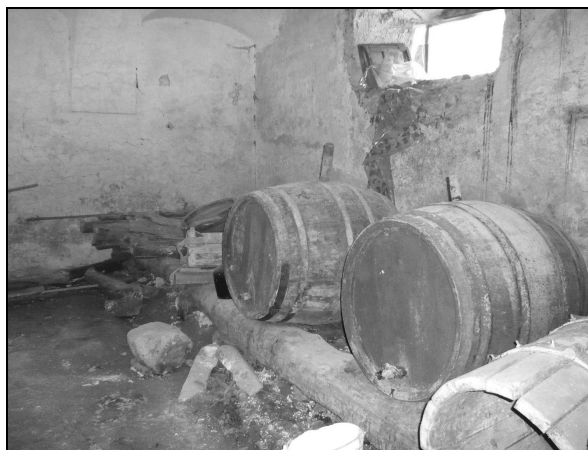
²⁴ V Spodnji Savinjski dolini so *jajčaricam* pravili *potovke*, v Zgornji *nosačice* (glej: Vrtnik, *Preproste zgodbe s solčavskih*

planin, str. 56–57). Iz spodnje Savinjske doline so *potovke* tvorile večinoma v koših v prodajo veliko masti, ocvirkov, jajc, masla in drugih kmečkih proizvodov čez hribe v Zassavska rudarska mesta Hrastnik in Trbovlje (Vir: Terenski zapiski V. Hazler: Spodnja Savinjska dolina, 1979). *Nosačice* iz Zgornje Savinjske doline, zlasti iz Logarske doline (posredno o tem: V. Hazler: *Podreti ali obnoviti?*, str. 243–247; več o tem: V. Hazler et al: *Naravna in kulturna dediščina Logarske doline*, omenjeno na več straneh), so tvorile podobne jedi v Železno Kaplo, nazaj pa po zaboj piva in drugih pijač, drobno galanterijo, začimbe idr (Vir: Terenski zapiski V. Hazler: Logarska dolina, 1989).

²⁵ Hazler, Vito: Leseni čoki – dediščina tlakovanja na Slovenskem, str. 333–339. Lesene čoke najdemo v konjskih hlevih veleposestnikov in graščakov (grad Lisiče pri Škofljici), velikih kmetov (Juvanje pri Ljubnem) in kobilarn (Lipica).

Po tleh položeni hrastovi čoki ob vhodu v konjski hlev (foto: V. Hazler, 2009).

Obokana grajska klet z ilovnatimi tlemi. Ohranjenih je nekaj ganterjev, hrastovih sodov in kadi (foto: V. Hazler, 2009).

Bistveno več kot od zunaj je vhodov v grajske prostore izpod arkad dvoriščne stani gradu. Tam so vhodi v tri obokane kleti, obokano kuhinjo z ohranjenim zidanim štedilnikom in obokano kovačnico, kjer je še stoji kovaško ognjišče, okrogel meh, nakovalo in po stenah obešene police s kovaškim orodjem. V grajskih kletih²⁶ so še ohranjene kadi za zelje in okrogli hrastovi sodi za več tisoč litrov *toukuca* (sadnega vina), ki so ga stiskali iz hrušk in jabolk. Najeti dninarji, hišne dekle, hlapci in družina so nekdanj pili poleg vode predvsem *toukuc*.²⁷ Sadja je bilo namreč na posestvu vedno dovolj, saj sta tako Luka kot Dominik na nekaterih travnikih in zemljiščih vzhodno in južno ob gradu zasadila več sort zelo rodovitnih jabolk in hrušk. Sadje raste v več vrstah in soustvarja slikovito krajinsko podobo travniških sadovnjakov. Spomin na nekdanjo obsežno predelavo sadja sta lesena preša in usločeno korito za drobljenje sadja, ki stojita pod arkadami pred vhodi v grajske kleti.

Vinska trta v Tuštanju in okolici ne uspeva, zato tam ni vinogradov. Ljudje imajo na prisojnih mestih in ob hišah zasajeno le trto samorodnico, ki se vzpenja po lesenih brajdah. Takšna brajda je ohranjena tudi na spodnjem robu grajskega vrta, vendar vino iz trt ni imelo v življenju gradu nikoli pomembne vloge. Grozdje so mešali med sadje in tako pridelovali okusen *toukuc*, ki je bil glavna osvežilna in delovna pijača za družino, hlapce, dekle in dninarje.

Krepčilo in dopolnilo prehrane *Grašinskih* je bilo od nekdanj sadje, zlasti jabolka, hruške in češplje (slive). Jabolka in hruške so shranjevali za ozimnico, večino so predelali v mošt in sadno vino, del jabolk, hrušk in sliv pa so sušili za krhlje. Suho saje so uživali presno ali so prekuhavali v kompote in iz njih pripravljali osvežilne pijače.

Pomemben del prehrane *Grašinskih* so vse do druge polovice 19. stoletja sestavljale ribe in ulovljena divjad. Lastniki gradu so imeli v svojih gozdovih lovno pravico, ki jo je menda zadnji uveljavljal Luka Pirnat, medtem ko so kasnejši gospodarji gradu ta privilegij več ali manj opustili. Spomin na lovno pravico je bila do nedavna deska s klini, obešena na dvoriščno arkadno steno. Nanjo so obešali uplenjeno divjad.

Deska s klini, obešena na arkadno steno dvoriščnega dela gradu (preslikava fotografije iz okrog l. 1956 iz albuma družine Pirnat).

²⁶ O vinskih kletih na splošno in o grajskih kletih več v: Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*, str. 86–87; isti, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 218.

²⁷ Vino so uživali redko, Pirnatovi so ga kupovali le izjemoma za nekatera družinska slavlja. Pripoved Petra Pirnata (Terenški zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

Do 2. svetovne vojne so *Grašinski* obdržali pravico do ribolova. Ob potoku Rači so imeli od Češnjic in dol vodno proti Dobu, v dolžini okrog 10 km, svoj ribiški revir. Ribe so redno lovili grajski hlapci za prehrano vseh, zlasti ob petkih in drugih postnih dnevih v letu.

Grajska poslopja, naprava in zanimivosti

Poleg gradu in grajske kapele stoji na posestvu še nekaj zanimivih stavb, različnih po času nastanka, zasnovi in namembnosti. Nekatere so preživele preureditve in posodobitve, druge so propadle, a zaradi svojske namembnosti in konstrukcijskih posebnosti so še danes živo v rodbinskem spominu. Vsekakor pa se današnja podoba poselitve okolice gradu bistveno razlikuje od tiste, ki nam jo prikazuje franciscejski kataster iz leta 1825,²⁸ ko sta se edino grad in kapela obdržala na sedanjem mestu, vse druge zidane in lesene gospodarske stavbe pa so bile razporejene drugače in z vidika ustvarjanja zaprtega ambianta kmetijskega obrata tudi mnogo bolj smiselno.

Tudi že takrat so poselitveno enoto poudarjala drevesa, med katerimi velja poudariti danes že zelo košato platano²⁹ s kamnito mizo in visokoraslo lipo. Platana ima obseg 628 cm in bi naj bila stara okrog 350 let, lipa pa na 130 cm od tal meri 564 cm – po ocenah strokovnjakov in ustnem izročilu bi jo naj posadili okrog leta 1610.

Najzanimivejše stavbe in naprave, ki so ali še poseljujejo okolico gradu so naslednje:

Desetinar

Desetinar je v bistvu dvojni kozolec – toplar, ki ima ob jugovzhodnem vogalnem stebru dodan novejši enojni kozolec (70. leta 20. stoletja) s šestimi okni in betonskimi stebri ter ozko salonitno streho. Stari *desetinar* je po oceni nastal v 30. letih 19. stoletja, saj ga franciscejski na tem mestu še ne prikazuje. Kozolec ima dva para oken (*štantov*), nosilni stebri stojijo na kamnitih in betonskih podstavkih. Nosilni stebri so močni, čokati, in vsi v celoti preluknjani za ležišča lat, ki pa se ne podaljšujejo čez vogalne stebre. Pod stike nosilnih stebrov in krajnih prečnih tramov so vgrajene rahlo usločene podporne ročice. Čelni brani sta bolj redko mreženi s tramiči in na mestu osrednjega hodnika (*guest*) je na obeh straneh širok vhod, zaprt z vrati iz ponočno pritrjenih desk. Z deskami je hodnik opažen tudi po dolžini. Ostrešje je izvedeno v konstrukciji trapezastega povezja, somerna dvokapna streha je prekrita z enojnim opečnim zareznikom.

Desetinar s pripojenim enojnim kozolcem (foto: V. Hazler, 2009).

Že po samem imenu *desetinar* je mogoče sklepati, da je bila v preteklosti namembnost tega kozolca povezana z dajatvami, ki so jih po družinskem pripovednem izročilu podložniki prinašali prav pod kozolec.³⁰ Kozolec namreč stoji ob poti, ki prav tam zavije do zunanjega grajskega dvorišča, zato je bila ta lokacija očitno najprimernejša za prevzem dajatev. Danes imajo pod kozolcem priložnostno zavetje hišni avtomobili, les, nekaj odsluženih predmetov in stare vprežne sani, ki so varno shranjene ob strani osrednjega hodnika.

Stari toplar

Stal je na mestu sedanjega toplarja z betonskimi stebri in koritastega silosa. Stari toplar je nastal leta 1791 in je imel pet parov oken.³¹ V kolikor podatki o času nastanka držijo, potem je grajski kozolec sodil med najzgodnejše dvojne kozolce na Slovenskem. Vsekakor je velika škoda, da so ga lastniki podrli in nadomestili z za okno krajšim in tudi konstrukcijsko skromnejšim toplarjem.

Novi toplar in pokriti koritasti silos

Južno od starega hleva oziroma na mestu nekdanjega velikega toplarja danes stojita novi toplar z betonskimi nosilnimi stebri (1982) in velik koritasti silos z dvokapno streho (1999). Poslopji sta zgrajeni sodobno in sta sestavni del kmetijske dejavnosti posestva.

²⁸ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 140.

²⁹ Šicer zelo shematično je vrisana sredi zunanjega dvorišča na karti franciscejskega katastra iz leta 1825 (gl. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 142).

³⁰ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

³¹ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

Novi toplar se podaljšuje v pokrit koritasti silos (foto: V. Hazler, 2009)

Stari hlev

Stari hlev je po hišnem ustnem izročilu v 70. letih 19. stoletja pozidal Luka Pirnat. Za gradivo je uporabil kamenje iz obzidja, ki je obdajalo grajski vrt na južni strani gradu.³² Današnji hlev je deloma posodobljen, vendar je v pritličju ohranil nekatere gradbene posebnosti, ki so že v preteklosti hlev bistveno povzdignile iz povprečja. Predvsem izstopa kakovostna zidava s kamnom, ostanki opečnih prezračevalnih lin in kompozicijsko skladno načrtovana zasnova notranjosti hleva. Ves prostor je obokan in členjen z dvojnim nizom kamnitih nosilnih stebrov kvadratastega profila, ki s tem ustvarjajo kar 15 obočnih polj (v treh črtah po pet) v obliki t. i. čeških kap. Ob zunanjih stenah so ohranjene prvotne jasl in ob stebrih so razpeljane vodovodne cevi z napajalniki.

Obokana notranjost starega hleva (foto: V. Hazler, 2009).

Hlev je od nastanka do danes namenjen goveji živini, danes izključno kravam, ki se prosto gibljejo po prostoru.

Čebelnjak

Na grajskem vrtu, ki ga je do srede 2. polovice 19. stoletja povsem obdajalo kamnito obzidje,³³ stoji velik lesen čebelnjak z značilno nesomerno dvokapno streho, ki se na čelni strani šiltasto podaljšuje nad steno s čebeljimi panji. Čebelnjak je leta 1864 postavil Luka Pirnat, o čemer priča letnica, vrezana v vogalno nosilno soho, levo od vhodnih vrat.³⁴ Čebelnjak je zgrajen večinoma iz smrekovega in nekaj hrastovega lesa v obliki t. i. skeletne konstrukcije, z vogalnimi sohami in polnili na dveh stranskih in zadnji steni, prednja pa je skoraj v celoti zapolnjena s kranjiči in sodobnejšimi A-Z panji. Nesomerna dvokapna streha je prekrita z enojnim opečnim zareznikom.

Lastniki vse od nastanka v čebelnjaku gojijo čebele in pridelujejo med predvsem za domačo rabo.

Lesen čebelnjak iz leta 1864 (foto: V. Hazler, 2009).

Mlin

Spomin na podrt grajski mlin danes vse bolj blede. Ob potoku Rači je stal do 30. let 20. stoletja in v njem so *Grašinski* mleli predvsem za svoje potrebe. Med 1. svetovno vojno so v njem stanovali begunci s Primorskega, ki so se umaknili pred Ita-

³³ Sodeč po risbi na mapi franciscejskega katastra (k. o. Vrhpolje, 1825; gl. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 142) je bil grajski vrt približno trikrat večji od zunanjega obsega gradu. Dokaj natančno so vrisane vrtno grede, simetrična zasaditev dreves in zidana (vrtnarska?) stavba ob vzhodnem obzidju. Začelje gradu in manjši del vrta je uporabil že J. V. Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske (gl. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 141).

³⁴ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

³² Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

lijani. Danes o mlinu skorajda ni več sledov, le samotna smreka označuje njegovo lokacijo.³⁵

Žganjekuba

Na *grašinskih* travniških sadovnjakih (*U Dol, Na Podrebrskem*) je zasajenih več visokoraslih jablan in hrušk, v okolici gradu pa poleg hrušk in jablan še slive. Sadja je bilo zato vedno dovolj zato so ga uživali presnega, prekuhivali za različne jedi, sušili za krehle in redno kuhali v žganje. Žganjekuho so imeli sprva urejeno v samostojnih prostorih ob kovačnici in starih svinjakih (danes tam nova hiša). Žganje so kuhali v dveh velikih bakrenih kotlih, vgrajenih v zidane peči z zunanjim kuriščem.³⁶ S podrtjem kovačnice in starih svinjakov konec 60. let 20. stoletja so žganjekuho skupaj s kovačnico prestavili v grad. Tam sedaj žganje kuhajo v novejših samostojno stoječih bakrenih kotlih.

Vodovod

Po hišnem pripovednem izročilu³⁷ je imel grad že v 18. stoletju napeljan svoj vodovod od izvira z imenom Studenec, ki se nagaja na pobočju Ciclja, hriba južno od gradu. Tam je še danes aktivni izvir vode, ki ne presahne niti v najhujši suši. Vodo so od izvira imeli napeljana po lesenih ceveh vse do gradu, vendar so ta vodni vir sredi 19. opustili, ker naj bi neki grajski hlapec v sporu s takratnim lastnikom Scario preluknjajl cevi. Od takrat je vodovod puščal in ga niso več obnavljali. Vodo so nato črpali po svinčenih ceveh iz osrednje *štirne* (vodnjaka, cisterne) sredi grajskega dvorišča do kuhinjskega korita v nadstropju. Črpali so jo s posebno *pumpo* (črpalko), ki je zahtevala podoben delovni postopek kot pri žaganju lesa, zato so rekli, da so "vodo nažagali". Ta voda je bila namenjena le za pitje in kuhanje, medtem ko so živino vseskozi napajali v *bajerju* (ribniku) med novim kozolcem in starim hlevom.

Od leta 1970 so vse grajske stavbe oskrbovane z vodo iz javnega vodovodnega omrežja, ki po Tuštanju in okolici razpeljan precej pozneje kot elektrika – ta je v gradu prvič zasvetila že leta 1939.

Vozovi in sani

V posameznih grajskih stavbah so ohranjeni nekdanja prevozna sredstva – vozovi in sani, ki so bili v rabi vse do srede 20. stoletja. Na *desetinarju* –

toplarju, so shranjene velike sani za vprego enega konja, na novem kozolcu je shranjen *kolesl* za prevoz tovora in ljudi, v lesenem delu garaže, pa sta shranjena voz *zapravljivček* in *bagrl*, to je gosposki voz zelo podoben kočiji, le da nima strehe. Pred 2. svetovno vojno je bila na gradu še kočija, ki pa se ni ohranila. Uvedba traktorjev v začetku 60. let 20. stoletja je močno preuredila vozni park. Pred tem so Pirnatovi za prevoz različnih vrst tovorov uporabljali dva velika *parizarja*, šest *lojtrnih vozov*, en voz za gnoj in dve *trugi* za prevoz peska.

Vsi ohranjeni vozovi in sani so prilagojeni vpregi konj. Lastniki so boljše vozove (*zapravljivček* in *bagrl*) uporabljali za poti v oddaljene kraje (Domžale, Ljubljano), za obisk nedeljske maše ali za udeležbo na priložnostnih javnih svečanostih. Vozovi in sani so solidno ohranjeni in z nekaj restavratorskimi posegi bi se jih dalo hitro usposobiti za ponovno rabo.³⁸

Lesene sani, shranjene na desetinarju (foto: V. Hazler, 2009).

³⁵ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

³⁶ Podoben kotel za žganjekuho je ohranjen na turistični kmetiji *Pr Krač*, Dolsko 19, v občini Dol pri Ljubljani (Terenski zapiski V. Hazler, 18. 4. 2009).

³⁷ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

³⁸ Prevoz z vozovi in sanmi bi zagotovo še izboljšal sicer že zelo atraktivno turistično ponudbo gradu. Prevoz na poroke ali ogleda posestva bi zagotovo privabilo še več obiskovalcev.

V leseni lopi ob garaži sta varno shranjena za-pravljivček in za njim bagrl (foto: V. Hazler, 2009).

Lesen križ

Na travniku med njivama jugovzhodno od gradu stoji lesen križ s Križanim, ki ga prekriva pločevinasta strešica. Križ je postavljen v spomin na tragični dogodek izpred dvesto let, ko naj bi na tistem mestu grajski valpet do smrti pretepel podložnika.³⁹

Križ je religiozno znamenje, postavljeno med njive sredi travnika in spominja na tragični dogodek

Na travniku med njivami stoji lesen križ iz začetka 19. stoletja (foto: V. Hazler, 2009).

iz preteklosti. Lastniki ga redno vzdržujejo in občasno okrasijo s cvetjem in svečami.

Bajer

Za starim hlevom je z ločjem in grmovjem obdan bajer, ribnik in nekdane napajališče za živino. Čeprav voda tam nikoli ne presahne, danes služi le še kot vodni vir za obrambo pred požarom.

Grajski bajer je obraščen z ločjem in grmičevjem (foto: V. Hazler, 2009).

³⁹ Pripoved Petra Pirnata (Terenski zapiski V. Hazler, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009).

Grad kot stanovanje, muzej prostor družabnih prireditvev in svečanosti

Tuštanski grad je ohranil tesno povezavo s kmetijsko dejavnostjo, ki je že od nekdaj dajala temu fevdalnemu veleposestvu značilno prepoznavnost. Ta je zaradi neposredne povezanosti gradu z gospodarskimi stavbami vendarle precej drugačna, kot jo poznamo pri drugih slovenskih gradovih, dvorcih in graščinah (podobna je še na omenjeni graščini Blagovna v vasi, kjer so gospodarsko dejavnost največkrat razvijali v okviru ločenih pristav (npr. pristava pod gradom v Stopniku pri Vranskem) ali ob vznožju gradov (npr. grad Križ pri Komendi). Na Tuštanju so se gospodarska poslopja gradu pripela v njegovem južnem in zahodnem zaledju; razporejena so okrog razsežnega dvorišča, ki ga poudarjata mogočna platana in lipa. Ob levi bok dominantnega severnega pročelja se je "prerinil" le *desetinar*, kar je po svoje razumljivo, saj so tam *Grašinski* prevzemali podložniške dajatve. S tem so zadržali podložnike pred vstopom v jedro agrarnega obrata, ki je tudi zaradi ohranjanja družbenega položaja pač bilo namenjeno le poslom, družini in imenitnim vabljenim gostom.

Danes imajo grad in ves pripadajoči agrarni svet mnogo bolj javni značaj in pomen. V gradu je lastnik Peter Pirnat obdržal stanovanje zase, njegov brat Janez pa vzdržuje kmetijo, ki po videzu ni nič kaj drugačna od drugih velikih kmetij na Slovenskem – razlika je le v slikoviti povezanosti z gradom.

Okolica gradu je prav zaradi agrarnega videza zelo zanimiva za nadaljnji turistični razvoj, ki se danes na tuštanskem gradu že oblikuje na treh temeljnih ravneh in obiskovalcem ponuja:

- ogled gradu in domačije,⁴⁰
- spremljanje kulturnih prireditvev⁴¹ in
- poročne svečanosti.⁴²

Navedene dejavnosti so že nekaj let v redni ponudbi današnjega lastnika gradu, ki ob pomoči spomeniškovarstvene službe grad načrtno in obnem ponuja na ogled vse tiste zanimivosti grajskih soban, ki jih sam za bivanje ne uporablja več, so pa še vedno opremljene z dragocenim pohištvo, raznovrstnimi pečmi, stenskim okrasjem in zakladnim grajskim arhivom. Zlasti so zanimivi prostori v nadstropju, kjer so poleg poročne dvorane z novejšim pohištvo ohranjene tudi štiri prostorne sobe z vso nekdanjo opremo, ki je razporejena tako, kot da tam še vedno nekdo prebiva. Dragocena "muzejska zbirka" je v bistvu povsem spontana ambientalna postavitev, kot jo je narekovalo življenje, torej želje in potrebe gospodarjev in prebivalcev gradu.

Zato danes "muzejski prostori" odsevajo različna socialne ravni in kulturna obzorja njihovih nekdanjih stanovalcev. Raznovrstne materialne priče prvotnega plemiškega življenjskega okolja grofov Lichtenbergov in priče življenja še vedno gosposkih Scariev in že povsem kmečkih Pirnatov so ohranjene in se prepletajo od sobane do sobane, dokler se ostaline teh različnih življenjskih slogov in usod končno ne iztečejo v veliki in prenapolnjeni sobi. Ta je v bistvu spontani muzejski depo, odlagališče opreme in dragocenih predmetov, ki bodo slej kot prej morali najti ustreznejše mesto v enem razstavnih (morda le depojskih) prostorov na gradu. A tudi takšen zatečeni "depojski" direndaj je del zgodbe gradu Tuštanj, ki je v bistvu lahko le ena celovita pripoved življenjskih zgodb in usod *Grašinskih*. Zato teh zgodb ni nikoli smotrno ločevati po tematskih sklopih in jih interpretirati pod domeno "gosposkih" ali manj "gosposkih" strok. Tuštanj je treba razumevati in predstavljati celovito. Vsekakor je to zahtevna in obsežna naloga, ki pa se je bo treba slej ko prej lotiti, saj oprema, oprava in predmeti različnega socialnega porekla kličejo po obnovi in zaščiti.

LITERATURA

- Hazler, Vito: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in modeli etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus, 1999.
- Hazler, Vito: *Vinske kleti na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Kmečki glas, 2008.
- Hazler, Vito: *Vinske kleti na Slovenjebistriškem. Zbornik občine Slovenska Bistrica III. Svet med Pohorjem in Bočem* (ur. Stanislav Gradišnik). Slovenska Bistrica: Občina Slovenska Bistrica, 2009, str. 205–253.
- Hazler, Vito: *Leseni čoki – dediščina tlakovanja na Slovenskem*. *Leswood*, 60, št. 9, 2008, str. 333–339.
- Pirnat, Peter: *Grad Tuštanj*. Tuštanj: samozaložba, 2003.
- Sedej, Ivan: *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 1989.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 1. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice. 2. knjiga*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Stražar, Stane: *Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro*. Moravče: Odbor za izdajo knjige Moravska dolina, 1979.
- Stražar, Stane: *Ljudje ob Rači. Tri zgodbe*. Domžale: samozaložba, 1995.

⁴⁰ Internetni vir: Grad Tuštanj – 1.

⁴¹ Internetni vir: Grajski večeri na gradu Tuštanj – 5.

⁴² Internetni vir: Grad Tuštanj – običajna in grajska poroka – 2.

Vršnik, Jože: Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2005.

INTERNETNI VIRI⁴³

Dvorec Blagovna – 1

Vir:

http://www2.arnes.si/~tfirer/TEKST/gradovi_vse.htm, 30.3.2009.

Dvorec Blagovna – 2

<http://www.slosi.info/01gradovi/02podrobnejse/stajerska/b-8/blagovna.php>, 30. 3. 2009.

Grad Tuštanj – 1

<http://www.gradovi.jesenice.net/tufstein.html>, 29.3.2009.

Grad Tuštanj – običajna in grajska poroka – 2

http://www.gradtustanj.si/index.php?option=com_content&task=view&id=15&Itemid=29, 29.3.2009.

Grad Tuštanj – 3

http://sl.wikipedia.org/wiki/Grad_Tu%C5%A1tanj, 29. 3. 2009

Grad Tuštanj – zapuščina grajskega vrtnarja – 4

http://www.gorenjskiglas.si/novice/razgledi/_snovanja/index.php?action=clanek&id=11245, 29.3.2009.

Grajski večeri na gradu Tuštanj – 5

http://koncert.zvok.org/grajski_veceri_na_gradu_tustanj_2007.html, 29.3.2009.

DRUGI VIRI

Center za razvoj Litija, d.o.o.: *Namigi za doživeta potepanja po srcu Slovenije*. Litija : Center za razvoj Litija, 2008.

Hazler, Vito et al: *Naravna in kulturna dediščina Logarske doline, Njeno varovanje in razvoj*. Celje : Neformalna skupina konservatorjev, 1989 (Neobjavljen elaborat v tipkopisu, izdelano za Občino Mozirje).

Terenski zapiski: Vito Hazler, Spodnja Savinjska dolina, 1979.

Terenski zapiski: Vito Hazler, Logarska dolina, 1989.

Terenski zapiski V. Hazler, Grad Tuštanj, 31. 3., 1. 4. in 6. 4. 2009.

Terenski zapiski V. Hazler, Dolsko 19, Pr Krač, 18. 4. 2009.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Bauer und Schlossherr. Über die Wirtschaft auf Schloss Tuffstein (Tuštanj)

Schloss Tuffstein (Tuštanj) ist eines der seltenen Schlösser, wo neben dem Schloss eine umfangreiche agrarische Tätigkeit beibehalten wurde. Schloss und Grundbesitz erlangten durch den Besitzwechsel von den adeligen Lichtenberg über die eher bürgerlichen Scaria bis zu den fast bäuerlichen Pirnat eine Reihe von interessanten kulturellen Dimensionen, die sich bis heutzutage erhalten haben. Mit Ausnahme der kostbaren Bibliothek, die heute im Benediktinerstift Admont in der österreichischen Steiermark aufbewahrt wird, hat sich auf Schloss Tuffstein die jahrhundertealte Einrichtung und Ausstattung in ihrer ursprünglichen Anordnung erhalten, entsprechend den ehemaligen Wünschen und Bedürfnissen der Schlossbesitzer. Auch die mündliche Überlieferung der Familie Pirnat ist erhalten – neben den vielfältigen schriftlichen und bildlichen Archivalien eine entscheidende Quelle zur Interpretation der Wohnkultur der letzten drei sozial grundverschiedenen Schlossbewohner, der Lichtenberg, der Scaria und der Pirnat. Letztenendes ist auch der Grundbesitz mit dem gesamten Wirtschaftskomplex von Bedeutung, der sich seiner Bestimmung nach aus verschiedenen Wirtschaftsgebäuden und der neuen Wohnanlage zusammensetzt, ferner aus in näherer und weiterer Umgebung befindlichen Äckern, Wiesen, Obstgärten und Wäldern, die alle der Reihe nach mit Flurnamen benannt werden, die Zweck, Lage und andere Charakteristika der einzelnen Grundstücke, aber auch die Entwicklung des Schlossbesitzes veranschaulichen. Vom ethnologischen Standpunkt ist Schloss Tuffstein auch wegen der Einführung von Neuheiten im wirtschaftlichen, aber auch durchaus alltäglichen oder feiertäglichen Leben seiner Bewohner von Bedeutung. Die Neuheiten festigten den Bestand des Schlossbesitzes und übten entscheidenden Einfluss auch auf die Entwicklung der örtlichen Wirtschaft aus.

⁴³ To so zgolj pomožni viri, namenjeni navzkrižnemu preverjanju in fiksaciji podatkov.